

Mateusz Wendland

Geneza i historia rytu premonstrackiego

Liturgia Sacra. Liturgia - Musica - Ars 22/1(47), 151-163

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MATEUSZ WENDLAND
Warszawa, UKSW

GENEZA I HISTORIA RYTU PREMONSTRATEŃSKIEGO

Ryt zakonu premonstratensów, inaczej: ryt norbertański, jest ściśle związany z założonym przez św. Norberta w XII w. zakonem kanoników regularnych, zwanych również białymi kanonikami.

W pierwszych latach działalności zakonu trzymano się zwyczajów liturgicznych powszechnych wśród kanoników regularnych. Bulla Honoriusza II (1124–1130), przeznaczona dla *Praemonstratensis ecclesie canonicis*, nakazywała białym kanonikom celebrowanie uroczystości kościelnych *secundum aliorum regularium fratrum consuetudinem*. W bulli jest mowa wyłącznie o norbertanach z Prémontré, nie zostaje też w niej wspomniany żaden opat — wydano ją zatem najprawdopodobniej po tym, jak Norbert przeniósł się do Magdeburga, ale jeszcze zanim jego miejsce zajął Hugo z Fosses, czyli w 1126 lub 1127 r.

Dosyć wcześnie pojawił się jednak jednolity zestaw modlitw i ceremonii dla wszystkich domów zakonnych; prawdopodobnie sam św. Norbert był przynajmniej częściowo odpowiedzialny za jego kształt.

1. Redakcja i krytyka rytu

Wspomniany zbiór spotkał się z ostrą krytyką części kanoników, którzy zarzucali Norbertowi wprowadzenie zbędnych „nowalijek” do psalterza.

Byli wśród nich Poncjusz z kościoła św. Rufusa w Awinionie oraz Walter, biskup Maguelonne (1103–1129). Hugo Metel z kolei wypominał św. Norbertowi zastąpienie tradycyjnej lnianej szaty tuniką z niefarbowanej wełny. Bp Walter w liście do kanoników regularnych opactwa w Chaumousey¹ pochwalił pobożność Norberta, ale jednocześnie stwierdza, że woli się kierować autorytetem Ojców Kościoła:

Porro canonici officii mutationem quam nescio per quas antiphonarum et psalorum varietates, trifaria temporum permutatione praedicat esse sequendum, sacris canonibus et ipsi Augustino obviare testamur².

¹ Wówczas w diecezji Toul, od 1778 r. jest to diecezja St. Dié.

² RAOUL DE RIVO, *De Canonum observantia*, prop. VII; HITTORP, *De Div. Cath. Eccles. Offic.* (Paryż, 1610), kol. 1110; G. MADELAINE, *Histoire de saint Norbert*, t. I, Tongerlo 1928, s. 265.

Oskarżenia te odparł później Jacques de Vitry³. Jednolitość liturgii okazała się być koniecznością, gdy wprowadzono coroczną kapitułę generalną w Prémontré, gdzie stawiali się opaci z całej Europy. Wczesna legislacja wymienia księgi dla chóru, znajdujemy w niej także regulacje dotyczące modlitwy za zmarłych i „godzinek maryjnych”. Gdy w 1130 r. powstał statut, który oficjalnie ujedynolcił księgi białych kanoników, miał on na celu właśnie wprowadzenie nierozdzielnej jedności wszystkich opactw. Księgozbiór miał zawierać mszał, ewangeliarz, listy apostołskie, kolektaarz, graduał, antyfonarz, księgę hymnów, psalterz, lekcjonarz i kalendarz.

Statut dosyć wiernie przedstawia zwyczaje panujące w Prémontré; wydaje się też, że to na nim opierał się Innocenty II (1130–1143) w bulli *Sacra vestri*⁴, gdzie podkreślono *Ordinis integritas* oraz *consuetudo Praemonstratensis*, do przestrzegania których byli zobowiązani opaci zakonu. W innej bulli tego samego papieża widzimy podobny nacisk na jednolitość liturgii: „Pragniemy, aby jedność panowała we wszystkich waszych kościołach, tak jak ustanowił to Norbert, nieodżałowany arcybiskup Magdeburga”⁵. Stanowisko poprzednika podtrzymał Lucjusz II (1144–1145) w bulli *Ad Uberes* (25 maja 1144 r.).

Nie sposób jednak stwierdzić, jak dokładnie wyglądały wczesne rytuały, modlitwy i pieśni, jako że nie zachowały się żadne manuskrypty z tego okresu. Skompilowanie pierwszego oficjalnego *ordo* przypisuje się z pewną dozą prawdopodobieństwa bł. Hugonowi z Fosses, bezpośredniemu następcy św. Norberta w Prémontré (zm. ok. 1164 r.); zmiany w manuskrypcie z końca XII w. wskazują na istnienie wcześniejszego wzorca⁶. Z pewnością *ordinarius* ukończono przed 1174 r. — w źródłach z tego roku członkowie zakonu cytują jego treść, a bulle papieskie, zalecające wszystkim kanonikom jednolitość obrzędów, wspominają wyraźnie: *iidem quoque libri, qui ad divinum officium pertinent, ab omnibus eiusdem ordinis ecclesiis uniformiter teneantur*⁷. Udało się to jednak skutecznie wyegzekwować dopiero w XIII w. Sam Norbert czuł się zobowiązany zezwolić na używanie ksiąg chóralnych używanych w kościołach niezakonnych, na terenie których leżały założone przez niego siedziby premonstratensów⁸. Wiemy, że w 1214 r. pewien opat z Fryzji udał się do Prémontré celem otrzymania *ordinarius*a i innych ksiąg liturgicznych; w tym samym czasie Gerwazy, opat Prémontré, wydał zarządzenie zakazujące zmian i uciszające

³Augustiański kanonik z Oignes (Belgia); został biskupem Perugii (1216) i kardynałem (1239). Zmarł w Rzymie w 1240 r.

⁴ 12 kwietnia 1131 r.

⁵ *Sacer Ordo*, 3 maja 1135 r.

⁶P.F. LEFÈVRE, *L'Ordinaire de Prémontré d'après les manuscrits du XIIe et du XIIIe siècle*, Leuven 1941, wstęp, s. VI.

⁷ALEKSANDER III, *In apostolicae Sedis*, 27 kwietnia 1174 r.; LUCJUSZ III, *In eminenti*, 10 marca 1187 r.

⁸Kronika *Gottesgnaden* (Węgry). F. WINTER, *Die Prämonstratenser des zwölften Jahrhunderts und ihre Bedeutung für das nordöstliche Deutschland*, Berlin 1865, s. 332.

tych, którzy ciągle powoływali się na prawo *usi consuetudine vicinarum ecclesiarum*. Jednolitość rytu ostatecznie narzucił papież Grzegorz IX (1227–1241) w 1232 r.⁹ Udało się ją utrzymać w pewnym stopniu — autonomia poszczególnych domów zakonnych i brak spójności między nimi sprawiły, że zachowało się sporo zwyczajów lokalnych. Gdy zgodnie z zaleceniem synodu wiedeńskiego (1311) zakon dodał do kalendarza uroczystość Bożego Ciała, konieczne było zajęcie stanowczej postawy wobec regionalnych interpretacji tego święta — niekiedy konieczne było siłowe narzucenie tekstów i obrzędów w formie, w jakiej otrzymała je główna siedziba w Prémontré.

Księgi chóralne z XV i XVI w. niekiedy znacząco różnią się pomiędzy sobą, zwłaszcza w treści *sanctorale*. Zbiory praw poszczególnych opactw także pokazują, z jaką swobodą interpretowano w nich odgórne regulacje liturgiczne.

Norbertańskie przywileje, skompilowane przez jednego z członków kongregacji francuskiej, zawierają zwodnicze stwierdzenie: *La Liturgie norbertine était simplement la liturgie de l'Eglise romaine*¹⁰. W pewnym sensie jest to zgodne z prawdą — każda liturgia zachodniochrześcijańska, może poza mozarabską, odpowiada pewnemu wariantowi liturgii rzymskiej; jednak poza odległymi powiązaniem historycznymi i ogólnym kształtem nie ma ona wiele wspólnego ze zwyczajami panującymi w Stolicy Apostolskiej. Dom Guéranger posuwa się o krok dalej, pisząc: *Les livres liturgiques de l'Ordre de Prémontré sont restes purs et comme l'un des répertoires de l'ancienne liturgie romaine française, jusqu' à la fin du XVIIIe siècle*¹¹. Jest to stwierdzenie w zasadzie zgodne z prawdą, ale mało pomocne. Genezę rytu zbadał dogłębnie br. Boniface Luykx, kanonik z opactwa w Postel. Napisał on:

Pierwsze statuty zakonu i *ordinarius* Hugona systematycznie usuwały zewnętrzną pompę Cluny i ostentacyjność Moguncji, zastępując je trzeźwym, a jednocześnie zważym i majestatycznym rytym nadreńskim¹².

2. Ryt nadreński

Nasuwa się w tym miejscu jedno pytanie: Co należy rozumieć przez ryt nadreński? Już w czasach Merowingów sakramentarze Gelazjusza i Grzegorza przekraczały Alpy, a pod rządami Karola Wielkiego całe królestwo Franków zmuszono do przyjęcia liturgii rzymskiej. W tym czasie życie liturgiczne w Rzymie nie miało się jednak najlepiej, a do tego panujący tam ryt i tak był zbyt zwięzły i powściągliwy jak na gust Karolingów. Z tych względów liturgia wprowadzana przez Karola

⁹ F. LEFÈVRE, *La Liturgie de Prémontré*, EL 62 (1948), cz. III, s. 201–202.

¹⁰ P. PAULIN, *Catechisme de l'Ordre de Prémontré*, Tours 1889, cz. IV, roz. II, s. 247.

¹¹ Institut. Liturg., t. I, s. 306, Paryż 1878.

¹² *De la Liturgie du Rit Prémontré, Pro Nostris*, t. XIII, nr 3.

Wielkiego i jego następców jedynie opierała się na pierwowzorze rzymskim, zmieniając i wzbogacając go zgodnie z potrzebami ludów nordyckich. W połowie X w. pewien mnich z opactwa św. Albana w Moguncji, która stanowiła najważniejszy ośrodek intelektualny i kulturalny ówczesnego imperium, dokonał zestawienia manuskryptów liturgicznych Lotaryngii, tworząc to, co Andrieu nazwał „pontyfikatem rzymsko-germańskim”. Wpływ tego dzieła był ogromny i to właśnie na osi Moguncja – Kolonia można odnaleźć źródło *Ordo Romanus VI*¹³, *Ordines missae Martène’a*, *Micrologus* Bernolda z Konstancji¹⁴, a także wielu innych dokumentów powstałych przed okresem *missale plenarium* i XII-wiecznych ordynariuszy¹⁵.

Szkielet rytu premonstratenskiego oparty jest zatem na liturgii Dolnej Lotaryngii¹⁶, a ponadto, jak mówi br. Bonifacy:

Nasz obrządek to jeden z bardziej charakterystycznych przykładów XI-wiecznego rytu nadreńskiego, który później w nieco zubożonej formie przyjął się w Rzymie wskutek reform Innocentego III i franciszkanów, a ostatecznie upowszechnił go Pius V¹⁷.

Starodawność liturgii białych kanoników uwierzytłnił kard. Bona: *Nulla post Monachos Religiosarum Congregationum, quae proprios ritus habeat, antiquior est Praemonstratensi*¹⁸.

Poza tym w rycie można się doszukać syntezy elementów zapożyczonych z już istniejących zwyczajów klasztornych — zakonu kluniackiego, kanoników regularnych św. Augustyna, kartuzów i cystersów. Zwłaszcza ci ostatni wydają się tu być szczególnie istotni, choć jednocześnie ich rolę nieco się przecenia. Br. Lefèvre pisze: „Wiemy, że wiele z prawodawstwa Prémontré w zakresie obserwancji, jak i to, co dotyczy liturgii, jest zbieżne w dużej mierze z tradycją cystersów”¹⁹. Porównanie obu tekstów pokazuje jednak, że powierzchownym i niedokładnym byłoby stwierdzenie, że biali kanonicy oparli ryt mszalny i niemal całą swoją liturgię wyłącznie na pierwowzorach z Citeaux²⁰. Wpływ cystersów najprawdopodobniej zaczął odgrywać istotną rolę już po tym, jak spisane zostały pierwsze księgi premonstratensów²¹.

Niektórzy badacze doszukali się korzeni rytu Prémontré w obrzędach kościoła katedralnego w Laon, diecezji, w obrębie której założono zakon²². Szczegółowe porównanie pokazuje jednak, że nie sposób wykazać między nimi zauważalnego podobieństwa.

¹³ PL, t. LXXVIII, kol. 989–994.

¹⁴ HITTORP, *De Div. Cath. Eccles. Offic.*, kol. 697–766.

¹⁵ B. LUYKX, *Essai sur les sources de l’Ordo Missae prémontré*, Tongerlo 1947, s. 5–6.

¹⁶ *Tamże*, s. 6.

¹⁷ TENŽE, „Pro Nostris” 13 (1947), nr 3, s. 78.

¹⁸ *De Divina Psalmodia*, roz. XVIII, *Opera omnia*, Antwerpia 1694, VI, s. 547–548.

¹⁹ *L’Ordinaire de Prémontré*, Leuven 1941, wstęp, s. XVII.

²⁰ B. LUYKX, *Essai sur les sources*, s. 7.

²¹ *Tamże*, s. 21.

²² P. PAULIN, *Catechisme de l’Ordre de Prémontré*, cz. IV, roz. II, s. 248.

Inni z kolei zapewniają, że święta i obrzędy białych kanoników oparte są w pierwszym rzędzie na zwyczajach Kościoła paryskiego, ale także na to ciężko znaleźć konkretne dowody. Jako źródło rytu premonstrateńskiego podaje się również ryt kanoników regularnych Grobu Bożego²³. Podobne są tutaj obrzędy sprawowane w Wielkim Tygodniu, a ponadto szczególna pozycja krzyża w liturgii białych kanoników może mieć coś wspólnego ze związkami zakonu z miejscami świętymi w Jerozolimie²⁴. Ordynariusz Prémontré pokazuje, jak istotny dla myśli synów św. Norberta był wielkanocny triumf Zbawiciela²⁵. Warto też zauważyć, że nazwy niektórych domów zakonnych norbertanów nawiązują do miejsc w Ziemi Świętej²⁶.

Śledząc korzenie rytu, jesteśmy zatem zmuszeni opierać się głównie na przypuszczeniach, ale możemy z dużą dozą pewności stwierdzić, że ma on swoje źródło w rozmaitych elementach obecnych w XII-wiecznej Francji²⁷.

Wersja liturgii skodyfikowana pod koniec XII w. pozostała normą do końca Średniowiecza, przy czym dodano w tym okresie nowe święta w kalendarzu, a przyznanie opatom pontyfikaliów wymusiło wprowadzenie bardziej skomplikowanego ceremoniału.

3. Historyczne etapy rozwoju rytu premonstratensów

Szybki rozrost opactw zwiększał szansę na wykształcenie się lokalnych zwyczajów, przez co konieczna była surowa legislacja mająca na celu zachowanie jednolitej liturgii zakonu. W Monachium zachował się manuskrypt *ordinariusa* z końca XII lub początku XIII w. — datuje się go na ten okres, ponieważ podaje on wspomnienie św. Wawrzyńca (10 sierpnia) jako święto podwójne²⁸, a jednocześnie nie uwzględnia reform Innocentego III (1198–1216)²⁹. Nie ma tam też mowy o wspomnieniach św. Tomasza z Canterbury i św. Bernarda, które figurują w manuskryptach liturgicznych powstałych po 1228 r.; pokrywa się to z sanktorałem z mszału premonstrateńskiego z końca XII w., a także martyrologium z Ninove (1185–1190).

²³ F. PETIT, *La Spiritualité des Prémontrés*, Paris 1947, roz. V, s. 87.

²⁴ Działalność zakonu w Ziemi Świętej to przede wszystkim dwa zdarzenia: (1) Almaryk, opat Floreffa, założył opactwo św. Habakuka w El Kenisey k. Joppy w latach 1137–1138; (2) Św. Bernard naklonił króla Jerozolimy, aby oddał on białym kanonikom kościół św. Samuela, położony ok. 13 km od miasta; doszło do tego w 1141 r.

²⁵ F. PETIT, *La Spiritualité des Prémontrés*, s. 87–89.

²⁶ Pojawiają się w nich m.in. Święty Krzyż, Betlejem, Grób NMP, Jerycho, Góra Oliwna, góra Syjon, Góra Zbawiciela.

²⁷ Ryt Grobu Bożego wywodził się z Francji.

²⁸ Wspomnienie św. Wawrzyńca podniesiono do rangi święta podwójnego po tym, jak Eskil, biskup Lund (zm. 1182 r.), założył opactwo w Oved.

²⁹ Przykładowo, obchodzenie wigilii poniedziałkowego święta w sobotę, a także regulacje dotyczące barw liturgicznych. Manuskrypt monachijski mówi: *cappe autem serice et casule unius coloris erunt*.

Treść manuskryptu monachijskiego bierze również pod uwagę dekret Aleksandra III (1159–1181), ograniczającego liczbę prefacji do dziesięciu.

Wspomniany wcześniej mszał, znajdujący się w *Bibliothèque National* w Paryżu³⁰, to najstarsza zachowana księga tego typu. Jej pochodzenie jest niepewne, choć Leroquais sugeruje Soissons lub Szampanię³¹, a Boniface Luykx — samo Prémontré³². Opat Gerwazy (1209–1220) podejmował intensywne działania na rzecz zachowania jednolitości liturgii zakonu. W 1214 r. przypomniał o jej istotności dla ksiąg liturgicznych Emowi z Huizingi — opatowi z fryzyjskiego Werum, który osobiście przepisał księgi chóru w Prémontré. Dwa lata później Gerwazy napisał do Waltera, opata Vicoigne³³ (1211–1229), wspominając o czterech kanonikach irlandzkich z opactwa Trójcy Świętej w Tuam³⁴, którzy przybyli do Prémontré, by zgłębić zasady i zwyczaje panujące w zakonie, a także dokonać transkrypcji rytu norbertańskiego³⁵. W czasach Gerwazego proces powstawania zakonu zdążył już dobiec końca, ale wczesne tradycje były nadal żywe.

W latach 1236–1245 przeredagowane zostały statuty dotyczące liturgii³⁶. Nowe zestawienie pojawiło się jako *Consuetudines ecclesiae Praemonstratensis* w Prémontré, a przeznaczone było do użytku głównej siedziby, której patronował św. Jan Chrzyciel, a rocznicę jej poświęcenia obchodzono w maju. Mimo tego *Usus I*, jak będziemy go nazywać dla odróżnienia od drugiej kompilacji, powstałej na początku XIV w., musiał jednak szybko zacząć obowiązywać w innych domach zakonnych, zwłaszcza że zawierał uchwały kapituły generalnej. Wprowadzone zostały innowacje rubryczne, m.in. ustanowienie niektórych świąt potrójnymi, okadzanie ołtarza podczas uroczystości podwójnych i wyższych, a także wprowadzenie mszy prywatnych, cotygodniowych mszy poświęconych patronowi kościoła i codziennej mszy o Najświętszej Maryi Pannie³⁷. Manuskrypt z *British Museum* prawdopodobnie pochodzi z siedziby w Parc, jako że wspomniane zostają w nim lokalne święta diecezji Liège, na terenie której leżało opactwo³⁸.

Usus II pojawił się w podobnych okolicznościach na początku XIV w. Znajduje się w nim kilka skodyfikowanych decyzji liturgicznych kapituł generalnych, które figurują jako dodatki w zreformowanym tekście statutów z 1290 r., ale jednocześnie nie ma w nim mowy o podniesieniu rangi wspomnień apostołów i doktorów

³⁰ *Bibl. Nat.*, Paryż, MS. lat. 833.

³¹ Zdaje się to sugerować notacja neumatyczna i sanktorał. LEROQUAIS, *Les Sacram. Et les Missels... des Bibl. Pub. De France*, t. I, Paris 1924, s. 309.

³² *Essai sur les Sources*, s. 11.

³³ Diecezja Arras.

³⁴ Opactwo założyli mnisi z Prémontré w 1204 r.

³⁵ *Venerunt autem, ut libros Ordinis et ecclesiasticos et secundum usum nostrum conscriptos ad propria reportarent. Epist. LXXIII.*

³⁶ F. LEFÈVRE, *dz. cyt.* (XII w.), wstęp, s. XIII.

³⁷ TENŹE, *Coutumiers lit. De Prém. Du XIIIe et du XIVe siècle*, Leuven 1953, wstęp, s. IX.

³⁸ Londyn, Brit. Mus., MS 22604.

Kościół, a także wprowadzenia uroczystości Bożego Ciała oraz Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny. Zostały one oficjalnie potwierdzone w 1322 r., więc *Usus II* musiał powstać przed tym rokiem, ale po 1290 r.³⁹ W dokumencie pojawiają się polecenia dotyczące świateł i dzwonów, a także dokładny opis procesji w dni błagalne. Księdzu zezwala się — z pewnymi ograniczeniami — na celebrowanie trzech mszy bożonarodzeniowych. W tekście pojawiają się ponadto uwagi na temat występowania i współwystępowania świąt, a także regulacje dotyczące mszy niedzielnych i feriałnych. Manuskrypt *Usus II*, obecnie przechowywany w bibliotece miejskiej w Soissons⁴⁰, poświęca dwie sekcje uroczystości Bożego Ciała, acz pojawiają się one na końcu dokumentu, a nie tam, gdzie powinny. Kalendarz pozwala z pewnością stwierdzić, że manuskrypt powstał z myślą o głównej siedzibie zakonu⁴¹. Antyfony i sekwencja (*Ave matris Domini*) na wspomnienie św. Anny dopisane zostały XV-wieczną dłonią. Kopia *Usus* zawierająca tekst ordynariusza powstała w Ninove po 1464 r.⁴² Jej pochodzenie możemy stwierdzić na podstawie odniesienia do modlitw do świętych, które należy pomijać w Adwencie — znajdują się tam m.in. św. Korneliusz i św. Cyprian, patroni Ninove⁴³. Ten egzemplarz *Usus II* podaje Boże Ciało i uroczystość Niepokalanego Poczęcia we właściwych miejscach. Warto zauważyć, iż wiele innowacji wprowadzonych zarówno w *Usus I*, jak i *II* miało istotny wpływ na kształt „zreformowanej” XVII-wiecznej liturgii.

Kolejna wersja w *ordinarium*, zawierająca instrukcje dotyczące formuł i czynności liturgicznych⁴⁴, pojawiła się w drugiej połowie XV w.⁴⁵

Ceremoniał zyskał na przepychu — Jakub de Bachimont, 42 opat Prémontré (zm. 1531), „znaczaco zwiększył wspaniałość obrzędów kościelnych w swoim opactwie”⁴⁶.

Jan Despruets, 49 opat Prémontré (1573–1596), po publikacji bulli *Quo primum* (1570) utworzył listę ksiąg liturgicznych zakonu, jasno dając do zrozumienia, że zamierza zachować tradycyjny ryt premonstrateński. W Paryżu w 1574 r. opubliko-

³⁹ Zakres ten można zwięźić jeszcze bardziej, jako że *Usus II* cytuje synod wiedeński (1311).

⁴⁰ Soissons, *Bibl. Municip.*, MS 95.

⁴¹ Np. 4 maja — poświęcenie kościoła w Prémontré; 11 maja — oktawa poświęcenia; 8 marca — *Allatio particule capitis beati Johannis Baptiste in Premonstratensi ecclesia, anno gratie millesimo CC quinto*; 14 lutego — *Commemoratio monachorum Sancti Vincentii*; 13 marca — *Servitium sancti Nicolai in Busco*; 2 lipca — *Magdeburgi et Floreffie solempne servitium*.

⁴² Uwaga przy roz. XI mówi: *Capitulum generale hac dominica quarta (post octavam Pasche) celebratur...* Data zwołania kapituły generalnej w 1464 r. zmieniono ze wspomnienia św. Dionizego (9 października) na czwartą niedzielę po Wielkanocy.

⁴³ Manuskrypt przekazano z Averbode do Parc — położona tam siedziba zakonu była wcześniej głównym opactwem Ninove.

⁴⁴ *Liber in quo ordinatur modus dicendi et solemnizandi divinum officium*. W. LYNWOOD, *Provinciale Cantuar. Eccl.*, ks. III, tit. XXVII.

⁴⁵ Procesjonał z opactwa w Parc, datowany na drugą połowę XV w., znajduje się w Bibliotece Bodlejańskiej w Oxfordzie.

⁴⁶ P. PAULIN, *Catechisme de l'Ordre de Prémontré*, roz. III, 5, s. 53.

wano profesjonal, a w 1578 r. — ostatnie wydanie starego mszału⁴⁷. Księgi te obowiązywały we wszystkich domach zakonnych, wliczając te z cyrkarii hiszpańskiej, gdzie później często przychyłano się do zreformowanej liturgii Piusa IV.

Dawna tradycja zaczęła nagle tracić na powodzeniu po śmierci opata Despruetsa (zm. 1596). Jego następca, Franciszek de Longpré (1596–1613), z początku wydawał się hołdować „dawnym ścieżkom” — w marcu 1603 r. powierzył Janowi Lepaige, zakonnikowi z Prémontré, przeredagowanie mszału i ksiąg mszalnych w zgodzie z najistotniejszymi manuskryptami norbertańskimi. Zaledwie dwa lata później kapituła generalna postanowiła jednak podjąć działania mające na celu zbliżenie dawnych zwyczajów do nowych ksiąg rzymskich. W 1608 r. wydano w Paryżu brewiarz oparty na rzymskim pierwowzorze, lecz ten kompromis nikogo nie zadowolił — część zakonników chciała przyjąć ryt rzymski w całości, część żądała powrotu do tradycyjnych elementów obrządku. Podczas obrad kapituły generalnej w 1618 r. opaci niemieccy, szczególnie ci ze Szwabii, próbowali wymusić wprowadzenie ksiąg liturgicznych reformy Piusa IV. W większości członkowie kapituły byli jednak przeciwni tak drastycznym zmianom, choć zgodzono się na „zreformowanie” ksiąg na tych samych zasadach, na jakich uczyniono to w Rzymie. W brewiarzu przyjęto hymny i antyfony rzymskie, zaprzestano odśpiewywania genealogii Chrystusa w Boże Narodzenie i święto Trzech Króli. W mszale z kolei zmieniono wygląd mszy wotywnych oraz za zmarłych, tak aby bardziej przypominały swoje odpowiedniki w liturgii rzymskiej; zniesiono także sekwencje, za wyjątkiem tych śpiewanych w Boże Narodzenie i podczas innych ważniejszych świąt.

Odpowiedzialność za wprowadzenie tych zmian w życie wylądowała na barkach opata generalnego Piotra Gosseta (1613–1635). Nowy brewiarz pojawił się w 1621 r., rok później wydano mszał. W tym pierwszym zmieniono niewiele — hymny, antyfony i responsoria zachowały swój dawny kształt, przeredagowano za to lekcjonarz, sanktorał, wybór psalmów do niesporów oraz treści niektórych modlitw.

Dużo drastyczniejszych modyfikacji doczekał się mszał — zakon przyjął porządek mszy zgodny z reformą Piusa IV. W temporalie poprawiono tylko lekcje adwentowe i wprowadzono rzymski układ niedziel po Zesłaniu Ducha Świętego, za to w sanktorale zmieniono niemal wszystkie święta poza maryjnymi, apostołskimi i kilkoma innymi; wspomnienia tradycyjne zastąpiono zapożyczonymi z kalendarza rzymskiego. Msze za zmarłych w większej części przyporządkowano zwyczajowi rzymskiemu, zrezygnowano także z serii lekcji zawartych w *Missa quotidiana pro defunctis*, przeznaczonych na poszczególne dni tygodnia. Msze wotywnie (*familiares*), w tym *de Beata*, doczekały się cięć i poprawek, zmniejszona została liczba

⁴⁷ *Missale secundum ritum et ordinem sacri Ordinis Praemonstratensis, auctoritate Reverendissimi D. D. Ioannis de Pruettis Abbatis Praemonstratensis, et totius eiusdem ordinis generalis Reformatoris, Auctum, repurgatum ac novissime editum*, Parisiis: Apud Iacobum Kerver, 1578.

sekwencji. Tę ostatnią zmianę nakazała kapituła generalna z 1660 r.; w mszale wydanym trzy lata później pojawiła się tylko jedna sekwencja, która nie znajdowała się w księdze obowiązującej po reformie Piusa — *Laetabundus*, przeznaczona na trzy msze bożonarodzeniowe.

Reforma ksiąg liturgicznych nabrała ostatecznego kształtu ok. 1650 r., ale chęć wprowadzenia „nowości”, wyrażona przez kapituły generalne z lat 1618, 1622 i 1628, znacząco zubożyła prawdziwą tradycję premonstrateńską: *chaque romanisation signifie appauvrissement, une 'norbertinisation' (qu'on pardonne ce terme barbare) intelligente et consciente est un enrichissement*⁴⁸.

Zmiany liturgiczne wymusiły powstanie nowej wersji *liber ordinarius*. Pracę tę powierzono Janowi Drususowi, opatowi Parc k. Leuven; pomagał mu podprzeor, Jan Masius. Ukończyli oni *ordinarius* w 1622 r., ale ujrzał on światło dzienne dopiero w 1628 r. Widać wyraźnie, że obaj autorzy wykazali się sporym szacunkiem wobec tradycji premonstrateńskiej, ale jednocześnie byli zobligowani wziąć pod uwagę niedawne zmiany w mszale i brewiarzu. *Ordinarius* wydawano ponownie w 1635, 1739 i 1789 r., ale nowe wersje nie odchodziły znacząco od pierwowzoru z 1628 r.

Zreformowane księgi narzucone zostały wszystkim siedzibom zakonu, ale w niektórych cyrkariach, zwłaszcza na terenach niemieckich, istniały opactwa nadal korzystające z liturgii rzymskiej — poprzednio tolerowano ten zwyczaj, jako że nowe księgi nie zostały jeszcze wtedy oficjalnie uznane przez papieża. Ponadto gdzieniegdzie ze względu na brak dostępu do ksiąg zezwalano tymczasowo na korzystanie z mszału reformy Piusa przy mszach prywatnych, o ile stosowano się jednocześnie do rubryk właściwych zakonowi.

Kapituła generalna reformy lotaryńskiej nalegała w 1655 r. na trzymanie się nowego *ordinarius*: *ordinarius rite servetur*. Podobny przekaz wydała kapituła generalna zakonu w 1660 r.: *ordinarius strictissime ad litteram observetur*. Proces „okaleczania” tradycyjnej liturgii miał swoich zawziętych przeciwników. Jednym z nich był Jan Lepaige, zakonnik z Prémontré, który w 1633 r. podjął się obrony dawnych zwyczajów. Skrytykował go za nią ostro Jan Chryzostom van der Sterre, przełożony opactwa św. Michała w Antwerpii (1629–1652), w swoim liście do Mathiasa Valentynsa, opata Averbode (1591–1635). Książka Lepaige’a, *Bibliotheca Praemonstratensis Ordinis*, broniła tradycyjnej liturgii i atakowała ustalenia kapituły generalnej z 1630 r.; została ona zatwierdzona przez królewskich cenzorów, ale nie trafiła do władz zakonu. Opat van der Sterre opisał ją jako *valde pestilentem et scandalosum (...) in quo spiritu omnino factioso et passionato (...) Quare merito liber iste condemnari et prohiberi deberet*⁴⁹.

⁴⁸ B. LUYKX, „Pro Nostris” 13 (1947), nr 3, s. 81–82.

⁴⁹ APraem 19 (1943), s. 59–60.

Pod koniec XVII w. kapituła generalna rozważała kolejną redakcję ksiąg liturgicznych. Proponowano podniesienie niektórych uroczystości do rangi świąt podwójnych, jednak opat Prémontré, Michael Colbert, był przeciwny (podobno z obawy przed ograniczeniem liczby mszy za zmarłych, wykrzyknął wzburzony: *Elevatio festorum, oblivio mortuorum*).

Nowy mszał, z poprawkami zarówno na bazie liturgii rzymskiej, jak i zwyczajów zakonu, wydano w Paryżu w 1697 r.; w 1666 r. pojawił się procesjonał, w 1676 r. — rytuał, w 1680 r. — graduał i antyfonarz, w 1697 r. — brewiarz (wydany w Antwerpii). W 1738 r. kapituła generalna zaproponowała stworzenie kolejnej wersji ksiąg liturgicznych; inicjatorem pomysłu był opat Prémontré, Claude Honoré Lucas de Muin (zm. 1740 r.).

Ordinarius lub *liber caeremoniarum*, wydrukowany w Verdun w 1739 r., dzielił się na trzy części: pierwsza poświęcona była obrządkom ogólnym, druga to obrządki okresowe i sanktorał, trzecia — obrządki pozaliturgiczne. Jak powiedział o opacie de Muin francuski norbertanin żyjący w poprzednim stuleciu: *Une de ses préoccupations les plus constantes fut de maintenir partout la liturgie norbertine*⁵⁰.

Osąd ten wydaje się przesadzony — w *ordinariusie* można dostrzec wątpliwe pomysły liturgiczne, charakterystyczne dla epoki. Jeśli jednak bliżej przyjrzeć się księdze, widać, że zachowano w niej dużą część dawnego ceremoniału, a wiele rubryk zaadaptowano z *Usus ecclesiae Praemonstratensis* — XIV-wiecznego zbioru praw zebranych do użytku siedziby głównej. Augustine de Rocquevert, następca de Muina, autoryzował nowe wydanie ksiąg liturgicznych swojego poprzednika.

Brewiarz, mimo kilku przypadków niepotrzebnej „romanizacji”, stał się bardzo istotnym elementem tradycji norbertanów. Jego kolejne wydania pojawiły się w Toul (1711) i Verdun (1725, 1741).

W ostatnich latach *ancien régime* miała miejsce niefortunna próba zaadaptowania ksiąg neogallikańskich, opartych na liturgii paryskiej autorstwa Charlesa de Vintimille’a (1736, 1738). Inicjatorem była tu kapituła generalna pod przewodnictwem Williama Manoury’ego (1769–1780), która zebrała się w Prémontré 15 sierpnia 1779 r. Kolejny i zarazem ostatni opat, Jean-Baptiste L’Ecuy, próbował nakazać wszystkim domom zakonnym korzystanie z nowych ksiąg. 1 stycznia 1786 r. napisał on do opata Joyenval (diecezja Chartres) list, w którym nalegał, aby wszyscy zakonnicy przyjęli nowy brewiarz i pozostałe księgi liturgiczne. Do nakazu dostosowały się domy francuskie, ale wydaje się, że w opactwach w innych krajach nadal korzystano z ksiąg z XVII w. I choć można ubolewać nad zrezygnowaniem z resztek tradycyjnego rytu, komentarz br. Paulina jest mocno przesadzony i wprost niedorzeczny: *L’ancienne liturgie de l’Ordre de Prémontré, si pieuse et si touchante*,

⁵⁰ P. PAULIN, *Catechisme de l’Ordre de Prémontré*, roz. III, 7, s. 65.

*fit place à une liturgie littéraire absolument paganisée*⁵¹. Ciężko stwierdzić, co brzmi tu bardziej absurdalnie: nazwanie XVII-wiecznej liturgii zakonnej „pradawną”, czy też określenie ksiąg neogallikańskich „spoganionymi”. Nowe księgi wydrukowano w Nancy — brewiarz w 1780 r., antyfonarz w 1786 r., mszał, gradual, ewangeliarz i procesjonał w 1787 r. W 1786 r. w Brukseli pojawiła się kolejna wersja brewiarza — jej autorem był Remacle Lissoir, opat Lavaldieu (Val Dieu) w diecezji Reims⁵². Dokonano wielu zmian w kalendarzu: zakazano jakichkolwiek świąt w okresie Wielkiego Postu, np. wspomnienie św. Tomasza z Akwinu przeniesiono z 7 marca na 24 lipca, św. Romualda z 7 lutego na 20 czerwca. Zniesiono wspomnienie Wszystkich Świętych Zakonu, na jego miejsce wprowadzając upamiętnienie „Wszystkich Świętych Zakonu Kanoników”, obchodzone w oktawę św. Augustyna (4 września). Zaadaptowano wiele sekwencji paryskich, zaś msze św. Norberta i św. Augustyna zastąpiono tekstami uznanymi za bardziej zgodne ze stylem nowego brewiarza. Modlitwy z nowego procesjonału niemal w komplecie pochodziły z sakramentarza gregoriańskiego i liturgii paryskiej. Ponadto we wszystkich księgach liturgicznych teksty z Pisma Świętego zastąpiono materiałami późniejszymi. Antyfonę *Asperges* zmieniono z *Vidi aquam* na *Effundam super vos aquam mundam*.

Ksiąg neogallikańskich używano na szczęście bardzo krótko — przestały one funkcjonować wraz z nastaniem Rewolucji Francuskiej, kiedy zamknięto wszystkie domy zakonne.

Niedobór ksiąg okazał się być poważnym problemem, gdy w XIX w. ponownie otwarto niektóre domy zakonne. W Innsbrucku w 1846 r. pojawiło się nowe wydanie brewiarza. W 1858 r. powstała samodzielna kongregacja francuska, która przyjęła ryt rzymski; Święta Kongregacja Obrzędów (25 kwietnia 1861 r.) uznała ceremoniał rzymski za *proprium pro clero romano*. W 1875 r. Edmund Boulbon, przewodniczący kongregacji, poprosił o zezwolenie na użycie premonstrateńskiego brewiarza z kilkoma modyfikacjami i po dodaniu elementów zapożyczonych z brewiarza i mszału rzymskiego, ale spotkał się ze słuszną odpowiedzią, że istniała już pełna liturgia zakonu, którą powinien zaadaptować bez dodatków, pominięć i zmian. 29 maja 1884 r. kongregacja uzyskała jednak zezwolenie na obchodzenie wspomnień świętych i błogosławionych norbertańskich; w 1896 r. oficjalnie dołączyła do zakonu.

Spod cysterskiej maszyny drukarskiej w Westmalle w 1892 r. wyszedł nowy brewiarz, a w 1900 r. — mszał.

⁵¹ P. PAULIN, *Catechisme de l'Ordre de Prémontré*, roz. IV, s. 262.

⁵² Remacle Lissoir wydał skróconą wersję książki Febroniausa w języku francuskim. Przysiągł on na konstytucję cywilną kleru, służył jako proboszcz w Charleville, zasiadał w zgromadzeniu paryskim w 1797 r.

Statuty z 1925 r. wyraźnie podkreślają istnienie odrębnego rytu premonstratenskiego; statut nr 329 mówi, że wszystkie zmiany w kalendarzu liturgicznym muszą zostać zatwierdzone przez Stolicę Apostolską, zaś za redakcję ksiąg liturgicznych zakonu odpowiada opat generalny⁵³.

Norbertanie zaczęli ponadto obchodzić uroczystość Chrystusa Króla w ostatnią niedzielę października. Jednocześnie kapituła lokalna kanonii Brabancji odmówiła celebrowania wspomnień papieża oraz niektórych nowszych święt⁵⁴.

Poprawiony kalendarz — *Kalendarium perpetuum in usum ordinis Praemonstratensis* — opublikowano w Tongerlo w 1924 r. Był to pierwszy dokument zakonu zaaprobowany przez Stolicę Apostolską, który sporządzono zgodnie z zaleceniami nowego prawa kanonicznego. *Sanktorale* podniósł rangę niektórych święt, zaburzając tym samym równowagę i harmonię istniejące od czasów średniowiecznych⁵⁵.

Decyzję o wprowadzeniu w ceremoniale zmian przybliżających go do tradycyjnej wersji podjęła kapituła generalna w Tongerlo w sierpniu 1927 r. Breviarz i mszał wydano w Malines, odpowiednio w 1930 i 1936 r., a obie księgi zostały zatwierdzone przez Watykan. Do brewiarza przywrócono niektóre rubryki, które wyszły z użycia w XVII w.; w mszale z kolei nie dokonano niemal żadnych zmian. W 1932 r. pojawiło się kolejne wydanie procesjonafu. Księga ta jest wyjątkowo godna uwagi, gdyż w sporej części opiera się ona na *Ordines Romani*⁵⁶ i dawnych rytach zakonnych⁵⁷. Ceremonie liturgiczne jeszcze do niedawna regulował *Ordinarius* z 1739 r., wydany w Verdun. Już w 1902 r. kapituła generalna w Averbode wyraziła potrzebę powstania nowej wersji, ale prace nad nią opóźniły dwie wojny światowe. W 1943 r. opaci belgijscy spotkali się w Tongerlo, gdzie zgodzili się, że treściowo nowy *ordinarius* powinien być kompromisowy. Panowało odczucie, że *melius quia antiqutis* to sofizmat, a przywracanie wielu zwyczajów z pradawnej księgi było dalece niepraktyczne. Jednocześnie nie budził wątpliwości ani szczery szacunek, z jakim komisja odnosiła się do tradycyjnego obrządku, ani to, że naprawdę zależało jej na przywróceniu niektórych zapomnianych ceremonii. Koniec końców, *ordinarius* ostatecznie pojawił się w 1949 r. W ogólnym zarysie respektował on tradycje zakonu.

Po Soborze Watykańskim II, w myśl ducha Soboru, liturgia norbertańska została ujednolicona z liturgią rzymską. Nie zostało zachowane nic z dawnych zwyczajów zakonnych.

⁵³ Statut nr 431.

⁵⁴ APraem 11 (1926), s. 24.

⁵⁵ *Ordo perpetuus* autorstwa Nicholasa Mansuya, z Sainte-Marie-au-Bois w Lotaryngii, zatwierdzone przez opata generalnego Bruno Bécourta, wydano w Verdun w 1746 r.

⁵⁶ M.in. procesja niedzielna, Ofiarowanie Pańskie, Środa Popielcowa, Niedziela Palmowa, Wielki Tydzień i Nieszpory wielkanocne.

⁵⁷ M.in. święcenie budynków zakonnych zgodnie z X-wiecznym sakramentarzem z Fuldy, śluby zakonne zaadaptowane dla kongregacji zreformowanych czy IX-wieczna ceremonia pogrzebowa.

STRESZCZENIE

Ryt zakonu premonstratensów, inaczej: ryt norbertański, jest ściśle związany z założonym przez św. Norberta w XII w. zakonem kanoników regularnych, zwanych również białymi kanonikami. W pierwszych latach działalności zakonu trzymano się zwyczajów liturgicznych powszechnych wśród kanoników regularnych św. Augustyna. Niniejszy artykuł przybliża genezę i rozwój liturgii norbertańskiej, która przetrwawszy Sobór Trydencki, nie uchwalała się wśród zmian okołoliturgicznych Soboru Watykańskiego II.

Słowa kluczowe: norbertanie, premonstratensi, liturgia.

The Genesis and history of the Premonstratensians' Rite

Summary

The Premonstratensian, or Norbertine Rite is strictly related to the Order of Canons Regular, also known as the White Canons. Founded in the 12th century by Saint Norbert, the order at first adhered to liturgical practices that were common among the Canons Regular of Saint Augustine. The following article talks about the genesis and development of Norbertine liturgy, which survived the changes in practices made by the Council of Trent, but was eventually made obsolete by the Second Vatican Council.

Key words: Norbertines, Premonstratensians, the liturgy.

MATEUSZ WENDLAND (1985), kanonik regularny św. Augustyna. Magisterium przy Katedrze Historii Liturgii *Kościół wobec kremacji w pierwszych wiekach chrześcijaństwa i w średnio-wieczu* (2009), studia doktoranckie UKSW, licencjat z liturgiki 2013 r. E-mail: canonic@wp.pl.